

ШЫН

СОЛУН 1925 ЧЫЛДЫН АВГУСТ 31-ДЕ УНУП ЭГЕЛЭЭН

1999 чылдың
Февраль 4,
четверг
№ 4
(16066)
Садар өртгээ
1 руб. 50 көп

СОЛУН БОЛГАШ НОМЧУКЧУ ЧЕТПЕС, БАРБАС ЧЕРИ-ДАА ЧОК

Таңды-Тыаа араатарының сагыш-сеткилинин баштайгы көрүнүү — "Шын" солунга өөрүп четиргенни йөрээл сөзүм тудуп өр мен.

Чырык көрүп, чагыс чылда кадды төрүтүнгөн солунум сен. Баштай-ла тыва төрзөн дылы-биле хөй муң араатарга чаа-ла чогааттыгын жүжү-бижик-биле караавысты чырыктылап берген сен, ыңчангаш сөзү өөрүп четиринишкенин йөрээлин сөгпөлүр тур мен. Кожаларының эдзденен туттунуп, эктинде даянып чорашаан ады тыва араатарга, оларнын салгал ажы-төлүнгө өшпөс чула бооп жөжүк колдин. Сөзү-биле кадды өскө хөй-хөй эш-өөрүм ыкшаак, сээ хөрелинге бижик-биллиг болуп, сээ-биле кадды өзүп көлдүм, ыңчангаш улуу-биле четтиривис! Сээ мурунуга толетинмес хөй өрөлүг билс.

Хүндүлүг "Шын" солун, тыва кокушун араатарынын караш чырыдып, четпес, барбас чери-даа чок, холдан салбас сүмөлөжир башкызы чордун. Ону мен хууда караам-биле көрүп чорашаан хөречи мен.

Баштай-ла Сүт-Хөл кожуунун Кзыл-Тайга шко-лазынга башкылар чедер-геш, оореникчилер чып алыры-биле Устү-Ишкин деп черге бедик хаялар баарында бир отге кирген мен. Оңун эдлеринин куткан шайын ижип, чугалажып олургаш, оруг дүндүүндө харап келген коргунуч кадыр хаяларда ойттап чорашаан сарыктар болгаш хөй, ошкулдерни көрүп каап, кайган-харап, харын-даа сестип олургаш, оңун хана бакында кокт-теш азып каан "Шын" солуну көрүп кааштын: — Мындгы коргунуч шактын хеминг, кадыр-бедик хаяларды черге канчап келген солун боор? — деп, оңун эдденен эскербеин-даа, бодум беин билбейн айтырпкан болдум. — Араатарын солуну кая-даа моондакталбас четип кээр чүве-дир ийин, дүңмам — деп, оңун эдди харылааш, каттыды. Оон улай: — Мындгы анык оол-дур сен, бо кадыр-бертин ажып, бодунуң хүдзлөг-биле четип келген-дир сен. Бо солун база бодунуң хүдзлөгүн күдөсип келген-дир ийин — деп кагды. Ол үдөс А.д. чурттуг Улуг дайынның бугу талазы-биле берделеп турган үези-ле болгай. Ыңчан тывалар ыракта фронтларда чүвенин байдалы калдык чоруп турары болгаш бугу Тывада амьдырал болгаш ажыл-хөректин ниити байдалын чүгле солун дамчыштыр билип ап турган. Оон даразында оор-

дилге чылында мени Эрзин кожуунун эи-не ырак сумузу Качыкта школаже чоруткан. Качык дээрге чүгле айт-биле турарынга, улус-чон өөрүп, чоргаарлары. Маңаа чангыс чижек кылдыр чүгле мөңзө хамааржыр дуза четипир келгенин бижирин артык эвес. Мен школага өөренип чораш-ла, чечен чогаалдар номчурунга ынак апарган мен. Ол ыкшаак улустун аас чогаалдарында кедерге согуургалды апарган мен. Оон-на салдары чүве боор оң, бодум бичин кыска шүдүкчү-гештер бижип эгелээш, бо хүнерге четип оон салдын-малым. Школаларга башкылар ачылдырышаан, бот-ооредилге-биле башкының дэди эртенин-даа четип алдым. Оон-биле чергелеш-тир элзэн каш шүдүктөр, шүдүгелдер, шүдүктөр чыныдалары парладып үндүрүлдүн. Ол номнарды кирген чогаалдар бүрүзү баштай "Шын" солунуң шылгаагы эртин үнүлдү. Ыңчангаш "Шын" солун мээң мерген угааның башкы болгаш сос-домаан дыннан келгенин солунум болар.

"Шын" солун редакциязынга кээп ачылдып эртен арнынга чырыдып эгелээш, бо хүнерге четип парлап турарынга, улус-чон өөрүп, чоргаарлары. Маңаа чангыс чижек кылдыр чүгле мөңзө хамааржыр дуза четипир келгенин бижирин артык эвес. Мен школага өөренип чораш-ла, чечен чогаалдар номчурунга ынак апарган мен. Ол ыкшаак улустун аас чогаалдарында кедерге согуургалды апарган мен. Оон-на салдары чүве боор оң, бодум бичин кыска шүдүкчү-гештер бижип эгелээш, бо хүнерге четип оон салдын-малым. Школаларга башкылар ачылдырышаан, бот-ооредилге-биле башкының дэди эртенин-даа четип алдым. Оон-биле чергелеш-тир элзэн каш шүдүктөр, шүдүгелдер, шүдүктөр чыныдалары парладып үндүрүлдүн. Ол номнарды кирген чогаалдар бүрүзү баштай "Шын" солунуң шылгаагы эртин үнүлдү. Ыңчангаш "Шын" солун мээң мерген угааның башкы болгаш сос-домаан дыннан келгенин солунум болар.

Чарылбас холду сап-баан солунумга, соонда кээп, бодум ачылдым. Ыңчан Тываның бугу кожуунарыны, школаларыны болгаш башкыларыны ажыл, амьдыралы-биле чоок таныжып ап, элзэн хөй материалдарны бижип, парладып турдум. Школага хөй чылда ачылдаан хоочун болгаш анык-даа башкыларын ажылы-биле таныжып, чурумал база очерктерин хөй-хөй Тываның ырак-чоок черлеринге барып бижип турдум.

АЛЕКСЕЙ АРАТЧЫ
РФСФСР-ниң школа-ларының алдырлы баш-кызы.

ШАҢНАЛДЫ ТЫВЫСКАН
Хоочун журналист В. С. Шаравин ТР-ниң "Күш-ажылды шылгалар дээш" мсала-биле РФ-тиң Журна-листтер эвилелиниң 80 хар-лааны-биле шаңнаткан. Ону Чазак Баштыгының оралак-чызы В. Г. Вальков, ТР-ниң Парлапта болгаш информа-ция талазы-биле күркөмте-диниң даргазы А. С. Серен, "Шын" солунуң кол реда-ктор С. С. Монгуш олардун оон бажынынга барып ты-выскан. Бедик шаңнал дээш Чазакка, Президентиге өөрүп четиргенни Валерий Севиль-бавич илереткен.

Кожуун отчеттары АҢАА ЫНАНЫШ

Январь 28-те Шагаан-Арыгның Культур бажыны чык долу болган — кожуун чагырганың эрткен чылда кылып чоруткан ажылының отчетун дынаар дээш чыгып чыктыр салга сыйышпастан, эртер черлерин бестин дуй тургулапкан. Кожуун чагы-рыкчызы В. К. Пюрюнянын илеткилинде алгаш коорге, 98 чылда улуг-хемчилерин амьдырал-чуртталга дени-ли оода-ла бар турганында бадырбас дээш, чагырга чери шыдаар шаа-биле ачылдып, бодунар-ла хемчеглерни алгылаан. Оон түнелинде кожуунун бот-оругазы мурунга денээрже, шору көвүдөн. Орулгаларын ул-гаттырырга, бар курлавыр-ларны элекшидеринге илд бээр сорулга-биле тускай оперативтиг болукту тур-гускан. Шупту сумулар, олар-нын чагыргалары отчетта-рын берген. Ийи-Тал, Арыг-Узүү, Ишти-Нес суму ча-гыргаларының ажылын эки деп көргөн, арктанарын ортумак демдек-биле үнелти.

Январь 28-те Шагаан-Арыгның Культур бажыны чык долу болган — кожуун чагырганың эрткен чылда кылып чоруткан ажылының отчетун дынаар дээш чыгып чыктыр салга сыйышпастан, эртер черлерин бестин дуй тургулапкан. Кожуун чагы-рыкчызы В. К. Пюрюнянын илеткилинде алгаш коорге, 98 чылда улуг-хемчилерин амьдырал-чуртталга дени-ли оода-ла бар турганында бадырбас дээш, чагырга чери шыдаар шаа-биле ачылдып, бодунар-ла хемчеглерни алгылаан. Оон түнелинде кожуунун бот-оругазы мурунга денээрже, шору көвүдөн. Орулгаларын ул-гаттырырга, бар курлавыр-ларны элекшидеринге илд бээр сорулга-биле тускай оперативтиг болукту тур-гускан. Шупту сумулар, олар-нын чагыргалары отчетта-рын берген. Ийи-Тал, Арыг-Узүү, Ишти-Нес суму ча-гыргаларының ажылын эки деп көргөн, арктанарын ортумак демдек-биле үнелти.

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга

Көдээ АЖЫЛ-АГЫЙ БУУРААШКЫНДА, азы оон канчап үнерил?

Көдээ АЖЫЛ-АГЫЙ БУУРААШКЫНДА, азы оон канчап үнерил?

Допчузу-биле

УЖУРАЖЫЛГАЛАР
Моол Республика-нын дамаатчыларының талазында Эрзин ко-жуунуң доксистриг-де Россияның кызы-гаары доктормал үрөп, ук кожуудан мей оорлоор чоруу чылдан чычыл улам күштелер турар.

САРЫГ-ООЛ САРЧАК
Бай-Тайга кожуун.
УЛУСЧУ ДРУЖИНАНЫ ТУРГУСА...
Шагда хоорай, суур-ларга улусчу дружина болуктары ачылдып, корум-чурумну тудуп турган. Ылангыя байыр-чыскалар үезинде ооң ахмы улам хай-мышкының олаар турду. Коллективтер тускай ээлчек суугар дежурныйлаошкынче үнер, милицияга тускай кабинетке ачыл-чорудулганы демдегледир, организация, албан-челерин, кышталарны эргир, хыналдаларны чорудар турган. Кан-дыр-бир таварыла бол-ганда, дораша дорый хөмчөн элээр.

ӨӨРЕНИРИ КАЖАН-ДАА ОРАЙ ЭВЕС
Чоокта чаа кожуун чагырганың даргазы К. А. Моң МР-ниң Завхан аймаа-ның Тас сумузунга моол даргалар, малчынар-биле шузуунун ужуражылганы эрттирип, ийи таладан оорла-кан малды уду-лдир эгитчи-ринин дугайында дугурушкан.

БЮДЖЕТТИГ ХӨРӨНДӨГӨН
Бюджеттиг хөроңдөгөн

ТР-ниң Дээди Хуралынга "Чуртта сан-хоо кризисиниң үезинде аш-чемнин элбек болурун хандырар айтырыг" чоокта чаа чугаалашкан. Ук хуралда депутаттардан аңгыда, ДХ-ниң даргазы Ш. В. Кара-оол, ТР-ниң Чазак Баштыгының оралакчызы В. Д. Хемер-оол, Көдээ АЖЫЛ-АГЫЙ болгаш аш-чөм яамызының сайдышын оралакчызы Э. Х. Менинг-оол, садык болгаш амьдырал хандырылга сайды А. В. Брокерт, хереглекчи-чөвүленин даргазы Х. Д. Монгуш, Сан яамызының сайдышын оралакчызы В. Х. Иргит, Кызылдын куш фабриказының эът комбинатының, "Тыва тараа" продуктулар АН-нын удуруткучулары болгаш спецалистери киришкен. Анаа болган санал-оналдардан ТР-ниң Чазак баштыгының оралакчызы Владимир Хемер-оолду илеткилден допчузу-биле парладыткан.

БАЛГАЗЫНЧЫЛАР, ЭР-ХЕЙЛЕР!

ТАРААМ ТУРДА, ТОДУГ-ЛА МЕН

“Революцияның чалбыжы” совхозтун топшаны. Долдур урган тараалы улуг-улуг склдаттар. Оларнын баарында ажилчыларнын чомненер столовая, далган тырттар дээрбе. Шанче кирер эжик аскында бичежек казанакка совхозтун хой таразын кичи-чаар ажаарын, салып-саарын командылап турар Лидия Ивановнага укуражы бердим. Ында ажилдап турар 40 кижинин арасында баштай-ла “ЗАВ-10” деп тараа арылгач машинада ажилдап турар Алексей Козлов бригадирлээн Петр Таскаев, Виктор Якушин, Виктор Доронцов, Сергей Онопка, Федор Бочкарев оларны адайдыр. Л.И.Якунина боду ам чеди дугар чыл шан эргелкилсип турары ол. Ооң мурунда чылдарда топ сүт-баран фермазын дуртуп турганын база динатты. Орус, тыва, татар, хакас болгаш окска-да нациянын кижилери-биле холушак интернационалчы коллективти башкарып келген дуржулгалыг улдуруктуу оон ынай боду-дын мынчаар илеретти:

Амгы рынок үезинде садыг-саарылга дендеп барган, өртектер талыйган. Саарлыкчы-сайгарлыкчы бис дижит улус хоорай туржук, кожун, суму бүрүзүндө көвүдээн. Чыл келген тудум-на, чунун-даа ужу-бажы билдинмес, амдыралдын деннели хүн келген тудум-на кудулоп баксыраан бо хүннөрдө “Оң даарта кончап чурттаарыл” деп айтырыг өг-бүлө, кижэ бүрүзүнүң мурунда чиди-биле тургустунуп келген. Маңса харынын Балгазын суурнун чурттакчылары чодимчелиг шиттирлеп, сагынгыр-тыгынгыр хөдөлгө, чаңгыс демкиг ажилдап, чурттап турары карака илден.

ден сөөртүп чадал турарын эскердим. Ооң орнунга бистин Балгазын моорлап чедип келзе кандыг үвөл? Бистинге орук унунда боорга, мьял-ла таварыл эртер Тес-Хем, Эзгин кожуун-нардан аңгыда, ыраккы Моңгун-Тайгадан-даа садыг-ла-жып чеди-ип кээр-дир. База ол ышкаш тараа-биле бодуву-сту боттарымыс черле хандыраар аргавыс шуут чок улус бис бе деп чаңгыс чер-буртугларымыз шак мындыг айтырыгны салыксаар-дыр мен.

Балгазыннын хоочун чурттакчызы, чоңуна хой чыл дургууда бараан болуп чоруур Лидия Ивановна Якунинанын бо бодалына кижэ каттышпас арга чок. Колхоз, совхозтар хоозурап дүшкен-даа болза, ажилдап-даа турар, ажил чок-даа агро-номнар-ла хой-дур. Боданы-ры ботка херек апарган, бот-башкарымы, бот-хандыры-тынар болганда, моон соңса-ар “карманы” катталып кел чыдар Чазаакче көрүнү дика-ла бергелээ.

Шынап-ла, рынок харыл-зааларыныг сы бастырган амгы хүннерде чүгө агроном азы окска-даа мергежилдин кижизинге кандыг-кандыг бодалдар башты өрүмнөп келбөс дээр силер. Ам чүгө тараа, хлөб дуга-

аажок мергежээ. Садыг-саарылгаже чорудар кылдыр белеткеп каан продукцияны биске соңуургалып көргүзүп-даа турду. Шынарынын бедни дораан-на карака илдири. Олар 200 килограмм макаронну хүнүн-не будуруп үндүрүп, эрес-кежээ ажилдап турар улус болду...

БАРТААЗЫНЫГ ТООКУ (Уланчызы. Эгези № 96-101, 103, 104, 106-111 (1998 ч), № 1, 2, 3 “Шында”).

Орук-шимчээшкн-озал-ондак

УГААН ТӨӨРЕДИКЧИЗИ

1998 чылдын эрткен 12 айларында Кызыл хоорайга болган 87 озал-ондактын түңнелинде 31 кижэ амгы тынмыдан чарылган, 77 кижэ кемдэн. 1997 чылдын ол-ла үезинде 102 озал-ондактан 23 кижэ мочээни, 108 кижэ бертинген. Орук-транспорт озал-ондак коскузу-биле эвэзжөн болгаш хой эвес кижэ кога-раан. Маңса орук шимчээш-кинниге айыыл чок чорукту тургузар талазы-биле чорук-тан айлар, рейдилер, орук-шимчээшкн дүрүмүнүң хаждышыкын болдурбас дээш баш бурунгаар чоруткан хыналдалар улуг рольду ойнаа.

Оңза дүвүрелди руль артынга эирик чораш озал-ондак кылып турар чолаачылар болдурган. 17 озал-ондак эирик чолаачыларын буруузу-биле болганы бүрт-кеттинген. ОШАКИ-ниң чоруктаны анализ түңнелдери колдуунда хуу автомашинна элери эирик чоруурун кор-гүскөн, ынангаш оларны контролларыны көнчүк берге болур. Бо дээрге барык өзөктөлгөн “авреж”, озал-ондактын эвэзжесин турар чылдагааны база ында.

Эрткен 12 ай дургуунда Кызыл хоорайнын ИХЭ-ниң ОШАКИ-ниң квалификация комиссиясы автотранспортту эирик башкарып чораш 542 чолаачынын херээн көргөн, оон иштинден 180 кижиниң чолаачылар эргезин 12-ден 36ай чедип казан. Материал-дыг когарал чедирген озал-ондактар талазы-биле 372 херекти сайгарган.

Хоорайга болгулаан 87 озал-ондактын 64-ү азы бүгү орук-транспорт озал-онда-нын 75, 3 хуузу чадал чору-малдарнын бурууздан болганы демделгеттинген. Чадал чорумалдар автома-шиннага үстүрткен, таварт-кан, бастырткан таварылгалар-нын 36-зында чорумал-дарнын эирик чорашыны илерээ. Арагалашкын — эн багай чаңчыл. “Арага ижерге-ле — угаан тоореп калыр” деп, чон анаа эвес чугаалажып турар. Хоорайда эирик элесейинип чоруурларыны коорге безин чаржынгыр. Кудумчула шак ындагы эирик кижэ дээр-ге, орук озал-ондааның чайлаш чок киржикчизи бооп болур. Ынчалдыр когаранарыны хойу улуг назылыг болуп турары хомуданчыг.

База бир дүвүрөнчиг айтырыг — озал-ондакка бичи уругларыны таваржып турары болгаш озал-ондак болган черден чолаачы-ларнын, дуза чедиреринин улуу, десип чоруптары. Эрткен чылдын автомашинна дугуонун аадаанга бруг чок болган, 10 уруг кемдеп бертинген.

А силерден оваарымчалыг болуру, кудумчу кезер черлерге дүрүнү сагымы негетинип турар. Милиция ажилдакчыларына чурум туларына дузалажынар, чүгө иштин күш-биле орук озал-ондактарын болдурба-зын, хой-ниити чурумунун экижидилгезин чедип ап болур бис.

МЕНИ АП АЛ, АВАЙ!

Моңгун-Тайга кожуун-нун Кызыл-Хая суурунун чурттакчылары Декабр Майдыр, Борис Хертек, Ольга Саая болгаш Элла Доржу олар моол аалга барык ийи неделя чурт-тааш, чаңып келгеннер. Ийи эр кижэ кызыггар-ны шургууп эрткен, тө-релдеринге аалдап баа-рын кордаанар, а ийи уруг ааш-чем дилеп алымы деп меге бодал-биле кызыггарын шургууп эрткен.

Оларны моол кызы-гааржылар тудуп алган. Мегелээр-ге-даа чүү боор, бот-догунаан күрүне кызыгаарын шургууп эрттери хоруглуг болгай. А Россиянын Кеземче хоойлудулгазын езу-гаар алырга, олар кем-нерин үлгүгеткен-дир, оларны амдажитпас, шилдер алаар. Канчап боланмаан кижилер боор?

Оларны моол кызы-гааржылар тудуп алган. Мегелээр-ге-даа чүү боор, бот-догунаан күрүне кызыгаарын шургууп эрттери хоруглуг болгай. А Россиянын Кеземче хоойлудулгазын езу-гаар алырга, олар кем-нерин үлгүгеткен-дир, оларны амдажитпас, шилдер алаар. Канчап боланмаан кижилер боор?

Оларны моол кызы-гааржылар тудуп алган. Мегелээр-ге-даа чүү боор, бот-догунаан күрүне кызыгаарын шургууп эрттери хоруглуг болгай. А Россиянын Кеземче хоойлудулгазын езу-гаар алырга, олар кем-нерин үлгүгеткен-дир, оларны амдажитпас, шилдер алаар. Канчап боланмаан кижилер боор?

Оларны моол кызы-гааржылар тудуп алган. Мегелээр-ге-даа чүү боор, бот-догунаан күрүне кызыгаарын шургууп эрттери хоруглуг болгай. А Россиянын Кеземче хоойлудулгазын езу-гаар алырга, олар кем-нерин үлгүгеткен-дир, оларны амдажитпас, шилдер алаар. Канчап боланмаан кижилер боор?

Оларны моол кызы-гааржылар тудуп алган. Мегелээр-ге-даа чүү боор, бот-догунаан күрүне кызыгаарын шургууп эрттери хоруглуг болгай. А Россиянын Кеземче хоойлудулгазын езу-гаар алырга, олар кем-нерин үлгүгеткен-дир, оларны амдажитпас, шилдер алаар. Канчап боланмаан кижилер боор?

Олег ТИТОВ.

Кадыкшылы — кол айтырыг

ДЕННЕП КӨӨРГӨ...

Чоокта чаа ТР-ниң Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга комитетинин 1998 чылда кылып чорут-кан ажилдарынын түңнелдерин чөвү-лөп хуралга сайгарып чугаалашкан.

Ол хуралга Чазактын харысалга ажилдакчылары, Дээди Хуралдын депутаттары болгаш амырал төлээ-лер болуп турар.

Унуп келген 1999 чылдын январь 1-иниң медээзи-биле алырга, республикада 173 эм-нелге алаан черлери ажилдап турар, оон иштинде чыдып эмнирер 44 эмнелге чаза 5 диспансер бар. Бо эмнелге-лерде 5051 аарыг кижэ чыдар орун бар.

Баштайгы эмчи дуза, э чедирер албанга 17 станция чаза дүргөн дуза салбырлары кирип турар. Оларнын эмчи бригадалары 135544 үнүшү күнерин кылып, 155937 кижэге эмчи дузанын чедир-ген.

Чечек ДОНГАК.

Чечек ДОНГАК.

Чечек ДОНГАК.

Чечек ДОНГАК.

(Уланчылы).

